

IJTIMOIIY DAVLAT KONSEPSIYASI SHAROITIDA IMKONIYATLAR TENGLIGINI TA'MINLASH MEXANIZMLARI (IJTIMOIIY-FALSAFIY TAHLIL)

Turg'unboyev Muhammadismoil Yunisali o'g'li

To'raqo'rg'on tumani 55-maktab direktor maslahatchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23323112>

Annotatsiya: Ushbu tezisdagi imkoniyatlar tengligi tushunchasining falsafiy mazmuni (J. Rouls, R. Dvorkin, J. Remer, A. Sen) va ijtimoiy davlat konsepsiyasining tarixiy evolyutsiyasi tahlil qilinadi. Imkoniyatlar tengligi natijalar tengligidan farqli o'laroq, insonning tug'ilgan joyi, oilaviy ahvoli, jinsi yoki sog'lig'i kabi o'ziga bog'liq bo'lmagan sharoitlar uning hayotiy yutuqlarini belgilab qo'ymasligini talab etishi asoslanadi. Yangi O'zbekistonda ijtimoiy davlat tamoyilini amalga oshirishning ta'lim, sog'liqni saqlash, bandlik, manzilli ijtimoiy himoya va inklyuzivlik yo'nalishlaridagi mexanizmlari ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan baholanadi. Natijada ijtimoiy davlatni "yordam beruvchi" modeldan "imkoniyat yaratuvchi" modelga o'tkazish zarurati asoslanib, uning konseptual tamoyillari taklif etiladi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy davlat, imkoniyatlar tengligi, ijtimoiy adolat, imkoniyatlar yondashuvi, ijtimoiy mobillik, ijtimoiy investitsiya, inklyuzivlik, Yangi O'zbekiston.

Аннотация: В данных тезисах анализируются философское содержание понятия равенства возможностей (Дж. Ролз, Р. Дворкин, Дж. Ремер, А. Сен) и историческая эволюция концепции социального государства. Обосновывается, что равенство возможностей, в отличие от равенства результатов, требует, чтобы не зависящие от человека обстоятельства — место рождения, положение семьи, пол или состояние здоровья — не предопределяли его жизненные достижения. С социально-философской

точки зрения оцениваются механизмы реализации принципа социального государства в Новом Узбекистане в сферах образования, здравоохранения, занятости, адресной социальной защиты и инклюзивности. В результате обосновывается необходимость перехода социального государства от «помогающей» модели к модели, «создающей возможности», и предлагаются её концептуальные принципы.

Ключевые слова: социальное государство, равенство возможностей, социальная справедливость, подход с точки зрения возможностей, социальная мобильность, социальные инвестиции, инклюзивность, Новый Узбекистан.

Abstract: This paper analyses the philosophical content of the concept of equality of opportunity (J. Rawls, R. Dworkin, J. Roemer, A. Sen) and the historical evolution of the concept of the social state. It argues that equality of opportunity, unlike equality of outcomes, requires that circumstances beyond a person's control — place of birth, family background, gender or health — should not predetermine his or her life achievements. The mechanisms for implementing the social state principle in New Uzbekistan in education, healthcare, employment, targeted social protection and inclusion are assessed from a socio-philosophical perspective. The paper substantiates the need to shift the social state from a "providing" model to an "opportunity-creating" model and proposes its conceptual principles.

Keywords: social state, equality of opportunity, social justice, capability approach, social mobility, social investment, inclusion, New Uzbekistan.

KIRISH

Zamonaviy jamiyatlar oldida turgan eng murakkab masalalardan biri — iqtisodiy o'sish va ijtimoiy adolat o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashdir. Tajriba shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy o'sish o'z-o'zidan barcha ijtimoiy qatlamlarning farovonligini oshirmaydi: qishloq va shahar, markaz va chekka hududlar, sog'lom va nogironligi bo'lgan shaxslar, turli daromad guruhlariga mansub oilalar

farzandlari o'rtasidagi tafovut avloddan avlodga o'tib, ijtimoiy tengsizlikni qayta ishlab chiqarishi mumkin.

2023-yilda qabul qilingan Konstitutsiyaning yangi tahririda O'zbekiston ijtimoiy davlat sifatida belgilanib, inson, uning hayoti, erkinligi, sha'ni va qadri-qimmatini oliy qadriyat ekanligi mustahkamlandi. Ijtimoiy davlat tamoyili davlat zimmasiga fuqarolarning munosib turmush darajasini ta'minlash, ijtimoiy himoyaga muhtojlarni qo'llab-quvvatlash va hammaga teng imkoniyatlar yaratish majburiyatini yuklaydi. "O'zbekiston – 2030" strategiyasida ham sifatli ta'lim, sog'liqni saqlash, bandlik va ijtimoiy himoya ustuvor yo'nalishlar qatorida belgilangan.

Biroq ijtimoiy davlatni faqat nafaqa va moddiy yordam tizimi sifatida tushunish uning mohiyatini toraytiradi. Ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan asosiy savol shundan iborat: davlat fuqarolarga tayyor natija berishi kerakmi yoki ularning o'z hayotini mustaqil qurishi uchun teng boshlang'ich sharoit yaratishi lozimmi? Ushbu tezisning maqsadi — imkoniyatlar tengligi tushunchasining falsafiy asoslarini tahlil qilish va ijtimoiy davlat sharoitida uni ta'minlash mexanizmlarini konseptual baholashdan iborat.

Tadqiqotda tizimli, qiyosiy-tahliliy, tarixiylik va mantiqiylik birligi, shuningdek institutsional tahlil metodlaridan foydalanildi.

1. Imkoniyatlar tengligi tushunchasining falsafiy mazmuni

Tenglik g'oyasi ijtimoiy falsafada turli shakllarda talqin etiladi: huquqiy tenglik (qonun oldida barchaning tengligi), natijalar tengligi (daromad va ne'matlarning teng taqsimlanishi) va imkoniyatlar tengligi. Huquqiy tenglik zarur, ammo yetarli emas: rasmiy jihatdan teng huquqqa ega bo'lgan ikki bola turli ijtimoiy muhitda tug'ilgani sababli bu huquqdan teng foydalana olmaydi. Natijalar tengligi esa shaxs tashabbusi, mehnati va mas'uliyatini inkor etib, ijtimoiy faollikni susaytiradi. Imkoniyatlar tengligi ana shu ikki qutb o'rtasidagi oqilona yo'l sifatida maydonga chiqadi.

Jon Rouls "Adolat nazariyasi" (1971) asarida rasmiy imkoniyatlar tengligi — lavozimlarning hammaga ochiqqligi — bilan "imkoniyatlarning adolatli tengligi"ni farqlaydi. Uning fikricha, bir xil iste'dod va intilishga ega bo'lgan kishilar ijtimoiy kelib chiqishidan qat'i nazar bir xil hayotiy istiqbolga ega bo'lishi kerak. Buning uchun jamiyat ta'lim va boshqa institutlar orqali tug'ma ijtimoiy ustunliklar ta'sirini yumshatishi lozim.

Ronald Dvorkin "Suveren fazilat" (2000) asarida mas'uliyat va omad o'rtasidagi farqni markazga qo'yadi. Uning yondashuviga ko'ra, inson o'z erkin tanlovi natijalari uchun javobgar bo'lishi kerak, ammo u tanlamagan sharoitlar — tug'ma kasallik, nogironlik, kambag'al oilada tug'ilish — uchun jamiyat kompensatsiya qilishi adolatlidir. **Jon Remer** "Imkoniyatlar tengligi" (1998) asarida bu g'oyani yanada aniqlashtirib, inson yutuqlarini belgilovchi omillarni ikki guruhga ajratadi: shaxsga bog'liq bo'lmagan "sharoitlar" va shaxsning o'z "sa'y-harakati". Uning fikricha, adolatli siyosat natijalardagi farqlarning sharoitlarga emas, faqat sa'y-harakatlarga bog'liq bo'lishini ta'minlashi lozim.

Amartya Sen esa imkoniyatlar tushunchasini yanada kengroq talqin qiladi. Uning "imkoniyatlar yondashuvi"ga ko'ra, resurslarning teng taqsimlanishi ham imkoniyatlar tengligini kafolatlamaydi, chunki turli insonlar bir xil resursni turli darajada hayotiy imkoniyatga aylantira oladi. Masalan, nogironligi bo'lgan shaxs boshqalar bilan teng harakatlanish imkoniyatiga ega bo'lishi uchun qo'shimcha resurs va moslashtirilgan muhitga muhtoj. Demak, adolat mezonini — insonning real qila oladigan va bo'la oladigan narsalari doirasidir.

Sharq ma'naviy merosida ham bu g'oyaning ildizlari mavjud. Forobiy fozil shahar aholisining har biri o'z iste'dodi va qobiliyatiga mos ravishda kamolotga erishishi kerakligini ta'kidlagan bo'lsa, Alisher Navoiy "Mahbub ul-qulub" asarida jamiyatdagi har bir toifaning qadri va o'rni haqida fikr yuritib, ilm va hunarni inson kamolotining asosiy yo'li sifatida ulug'laydi. Bu qarashlar insonning ijtimoiy

mavqei tug'ilishi bilan emas, balki bilim, mehnat va fazilati bilan belgilanishi kerakligi haqidagi g'oyaga yaqindir.

2. Ijtimoiy davlat konsepsiyasining evolyutsiyasi

"Ijtimoiy davlat" tushunchasi XIX asr o'rtalarida nemis olimi Lorens fon Shteyn tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan. U davlatning vazifasi faqat tartibni saqlash emas, balki jamiyatdagi barcha qatlamlarning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishiga ko'maklashish ekanligini asoslagan. Amaliy jihatdan bu g'oya XIX asrning 80-yillarida Germaniyada joriy etilgan ijtimoiy sug'urta tizimida, keyinchalik esa Buyuk Britaniyadagi Beveridj ma'ruzasi (1942) asosida shakllangan "farovonlik davlati" modelida o'z ifodasini topdi.

Daniyalik sotsiolog **Gyosta Esping-Andersen** "Farovonlik kapitalizmining uch dunyosi" (1990) asarida ijtimoiy davlatning uch modelini ajratadi: liberal (minimal, manzilli yordam), konservativ-korporativ (mehnat va sug'urtaga asoslangan) va sotsial-demokratik (universal xizmatlar). Har bir model imkoniyatlar tengligini turlicha tushunadi va ta'minlaydi.

XX asr oxiriga kelib an'anaviy farovonlik davlati inqirozga yuz tutdi: ijtimoiy xarajatlarning o'sishi, aholining qarishi va boqimandalik kayfiyati uning samaradorligini pasaytirdi. Bunga javoban ingliz sotsiologi **Entoni Giddens** "Uchinchi yo'l" (1998) asarida "ijtimoiy investitsiya davlati" g'oyasini ilgari surdi. Unga ko'ra, davlat to'g'ridan-to'g'ri moddiy yordam o'rniga, imkon qadar inson kapitaliga — ta'lim, malaka oshirish, sog'liqqa sarmoya kiritishi kerak. Boshqacha aytganda, ijtimoiy davlatning vazifasi "baliq berish" emas, "baliq tutishni o'rgatish"dir.

Yangi O'zbekistonda ijtimoiy davlat qurilishi aynan shu zamonaviy tendensiyalar bilan uyg'un tarzda amalga oshirilmoqda. Ijtimoiy himoya tizimini yagona boshqaruvga birlashtirish maqsadida 2023-yilda Prezident huzurida Ijtimoiy himoya milliy agentligi tashkil etildi. "Inson qadri uchun" tamoyili, mahallabay

ishlash tizimi, kambag‘allikni qisqartirish dasturlari ijtimoiy siyosatni moddiy yordamdan imkoniyat yaratishga yo‘naltirish istagini ifodalaydi.

3. Imkoniyatlar tengligini ta’minlash mexanizmlari

Imkoniyatlar tengligini ta’minlash bir sohada emas, balki inson hayotining barcha bosqichlarini qamrab oluvchi institutsional mexanizmlar tizimi orqali amalga oshadi. Ularning falsafiy asoslari va O‘zbekistondagi amaliy ifodasi quyidagi jadvalda umumlashtirilgan.

1-jadval.

Imkoniyatlar tengligini ta’minlash mexanizmlari

Mexanizm	Falsafiy asosi	O‘zbekistondagi amaliy ifodasi
Ta’lim	Rouls: tug‘ma ijtimoiy ustunliklar ta’sirini yumshatish	Maktabgacha ta’lim qamrovini kengaytirish, inklyuziv ta’lim, oliy ta’limga kvota va imtiyozli grantlar
Sog‘liqni saqlash	Sen: sog‘liq — markaziy imkoniyat	Birlamchi tibbiy yordamni rivojlantirish, majburiy tibbiy sug‘urtaga bosqichma-bosqich o‘tish
Bandlik va kasb-hunar	Giddens: inson kapitaliga investitsiya	“Ishga marhamat” monomarkazlari, kasbga qayta tayyorlash, yoshlar va ayollar tadbirkorligini qo‘llab-quvvatlash

Mexanizm	Falsafiy asosi	O'zbekistondagi amaliy ifodasi
Manzilli ijtimoiy himoya	Dvorkin: tanlanmagan sharoitlarni kompensatsiya qilish	"Ijtimoiy himoya yagona reestri", Ijtimoiy himoya milliy agentligi, mahallabay ishlash
Inklyuzivlik	Sen, Nussbaum: resursni imkoniyatga aylantirish	Nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlari to'g'risidagi qonun, moslashtirilgan infratuzilma
Hududiy tenglik	Remer: sharoit va sa'y-harakatni farqlash	Hududlarni kompleks rivojlantirish dasturlari, qishloq infratuzilmasi, raqamli tafovutni qisqartirish

Ta'lim imkoniyatlar tengligining asosiy omilidir, chunki aynan u avloddan avlodga o'tuvchi ijtimoiy tengsizlik zanjirini uzish imkonini beradi. Bu borada eng muhim bosqich — maktabgacha ta'limdir: bola rivojlanishidagi dastlabki tafovutlar keyinchalik qiyinchilik bilan bartaraf etiladi. Shu sababli maktabgacha ta'lim qamrovini, ayniqsa qishloq hududlarida kengaytirish ijtimoiy adolat talabidir.

Bandlik va kasb-hunar sohasida imkoniyatlar tengligi insonning o'z mehnati bilan munosib daromad topishi uchun sharoit yaratishni anglatadi. Ijtimoiy yordam oluvchi oilalarni kasbga o'qitish va ishga joylashtirishga yo'naltirish ularni passiv yordam oluvchidan faol ijtimoiy subyektga aylantiradi. Bu Giddens ta'kidlagan ijtimoiy investitsiya g'oyasining amaliy ifodasidir.

Inklyuzivlik imkoniyatlar tengligining eng nozik jihatidir. Sen va Nussbaum ta'kidlaganidek, nogironligi bo'lgan shaxs uchun teng imkoniyat — unga boshqalar

bilan bir xil resurs berish emas, balki muhitni uning ehtiyojlariga moslashtirishdir. Shu ma'noda inklyuzivlik xayriya emas, balki adolat masalasidir.

4. Imkoniyatlar tengligini ta'minlashdagi ziddiyatlar

Imkoniyatlar tengligini amalga oshirish bir qator ijtimoiy-falsafiy ziddiyatlarni hal etishni talab qiladi.

– **Universal va manzilli yondashuv o'rtasidagi ziddiyat.** Universal xizmatlar ijtimoiy birdamlikni mustahkamlaydi, ammo qimmat; manzilli yordam tejimli, lekin muhtojlarni aniqlashda xatoliklar va ijtimoiy stigma xavfini tug'diradi. Optimal yo'l — ta'lim va sog'liqni saqlashda universal, moddiy yordamda manzilli yondashuvni uyg'unlashtirish.

– **Qo'llab-quvvatlash va boqimandalik o'rtasidagi ziddiyat.** Moddiy yordam zarur, ammo u shartsiz va muddatsiz bo'lsa, faollikni susaytiradi. Shu sababli yordamni ta'lim, kasb o'rganish yoki ishga joylashish bilan bog'lash maqsadga muvofiq.

– **Meritokratiya muammosi.** Amerikalik faylasuf Maykl Sendel "Meritokratiya zulmi" (2020) asarida imkoniyatlar tengligi to'liq ta'minlanganda ham muvaffaqiyatsizlikka uchraganlar o'zini "loyiq emas" deb his qilishi va jamiyatda kamsitish kayfiyati kuchayishi xavfini ko'rsatadi. Bu ijtimoiy davlat imkoniyatlar bilan bir qatorda har bir mehnat turining qadrini va insonning qadr-qimmatini e'tirof etishi lozimligini anglatadi.

– **Teng imkoniyat va madaniy an'analar o'rtasidagi munosabat.** Ayrim hollarda an'anaviy qarashlar, masalan, qizlarning oliy ta'lim olishi yoki ayollarning kasbiy faoliyatiga nisbatan stereotiplar imkoniyatlardan teng foydalanishga to'sqinlik qiladi. Bu muammoni faqat huquqiy choralar bilan emas, balki ma'rifiy ish va jamoatchilik fikrini shakllantirish orqali hal etish mumkin.

5. Xulosa va takliflar

O'tkazilgan tahlil asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin.

1. Imkoniyatlar tengligi huquqiy tenglik va natijalar tengligi o'rtasidagi oqilona muvozanat bo'lib, u insonning hayotiy yutuqlari uning o'ziga bog'liq bo'lmagan sharoitlar bilan emas, balki bilim, mehnat va sa'y-harakatlari bilan belgilanishini talab etadi.

2. Zamonaviy ijtimoiy davlat konsepsiyasi "yordam beruvchi" modeldan "imkoniyat yaratuvchi" — ijtimoiy investitsiya modeliga o'tib bormoqda. Yangi O'zbekistondagi islohotlar ham ushbu tendensiya bilan uyg'un.

3. Imkoniyatlar tengligi bir martalik tadbir emas, balki inson hayotining barcha bosqichlarini — maktabgacha ta'limdan keksalikkacha — qamrab oluvchi uzluksiz institutsional tizimdir.

Amaliy takliflar:

– **"Hayotiy sikl" yondashuvini joriy etish.** Ijtimoiy siyosatni inson hayotining har bir bosqichidagi asosiy xavf va imkoniyatlarga mos ravishda — bolalik, yoshlik, mehnat faoliyati, keksalik — tizimli tarzda rejalashtirish.

– **Imkoniyatlar tengligi indeksini ishlab chiqish.** Hududlar kesimida ta'lim, sog'liqni saqlash, bandlik va infratuzilmadan foydalanish imkoniyatlarini o'lchovchi ko'rsatkichlar tizimini yaratish va ijtimoiy siyosat samaradorligini shu asosda baholash.

– **Ijtimoiy yordamni faollashtirish dasturlari bilan bog'lash.** Moddiy yordamni kasb-hunarga o'qitish, ishga joylashtirish va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash bilan uyg'unlashtirish orqali boqimandalik xavfini kamaytirish.

– **Mahalla institutining rolini kuchaytirish.** Mahallani zaif oilalarni erta aniqlash va ularni tegishli imkoniyatlarga yo'naltiruvchi "ijtimoiy navigator"ga aylantirish.

– **Ma'naviy-ma'rifiy ishni kuchaytirish.** Imkoniyatlardan teng foydalanishga to'sqinlik qiluvchi stereotiplarni bartaraf etish va har qanday halol mehnatning qadrini oshirishga qaratilgan targ'ibot olib borish.

Xulosa qilib aytganda, ijtimoiy davlatning haqiqiy mezoni — u qancha yordam taqsimlagani emas, balki qancha insonga o'z salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish imkonini berganidir. Yangi O'zbekistonda "Inson qadri uchun" tamoyilining mazmuni ham aynan shunda: har bir fuqaroga, u qayerda va qanday oilada tug'ilganidan qat'i nazar, munosib hayot qurish uchun teng imkoniyat yaratish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi (yangi tahrir). — Toshkent: O'zbekiston, 2023.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-son "O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni.
3. O'zbekiston Respublikasining "Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida"gi Qonuni. 2020-yil 15-oktabr, O'RQ-641.
4. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. — Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993.
5. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1983.
6. Rawls J. A Theory of Justice. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1971.
7. Dworkin R. Sovereign Virtue: The Theory and Practice of Equality. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000.
8. Roemer J. Equality of Opportunity. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1998.
9. Sen A. The Idea of Justice. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 2009.
10. Nussbaum M. Creating Capabilities: The Human Development Approach. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011.

11. Esping-Andersen G. The Three Worlds of Welfare Capitalism. — Princeton: Princeton University Press, 1990.
12. Giddens A. The Third Way: The Renewal of Social Democracy. — Cambridge: Polity Press, 1998.
13. Sandel M. The Tyranny of Merit: What’s Become of the Common Good? — New York: Farrar, Straus and Giroux, 2020.